KÂTİP
(الكاتب)

Devlet dairelerinde çeşitli işlerin yerine getirilmesiyle görevli memur.

Sözlükte **ketb** "yazmak" fiilinden türetilmiş bir ism-i fâil olan **kâtip** (kâtib, çoğulu küttâb, ketebe) "yazı işleriyle uğraşan kimse, sekreter, yazıcı; bilgili kişi, noter; muharrir" demektir. Kitâbet işiyle uğraşanlardan kelâmın telifi ve mânanın tertibiyle ilgilenenlere "inşâ kâtibi", malların tahsili ve sarfedilmeleriyle uğraşanlara ise "emvâl kâtibi" denilir (Kalkaşendî, I, 84-85). Kur'an'da kâtip kelimesi ikisi çoğul olmak üzere altı yerde geçer (el-Bakara 2/282-283; el-Enbiyâ 21/94; el-İnfitâr 82/11). Kâtiplik yazının icadıyla birlikte ortaya çıkmış, zamanla Mezopotamya ve Mısır gibi eski uygarlıklarda en saygın mesleklerden biri haline gelmiştir. İslâm'dan önce, özellikle kendi kabilelerine ait bilgileri yazarak muhafaza eden yerleşik Araplar arasında yazı sanıldığından daha çok kullanılıyor, dinî ve hikemî metinlerin yanında ticarî hesapların yapıldığı belgeler, antlaşma metinleri, önemli konulara dair mektuplar vb. kaleme alınıyordu. Arapça'da kullanılan pek çok kelime kâtiplerin toplumdaki yerinin önemini göstermektedir (Cevâd Ali, VIII, 313-314). İslâm kaynakları, her peygamberin bir kâtibinin bulunduğunu ve Hz. İsâ'nın havârilerinin aynı zamanda onun kâtipliğini yapmış olduklarını kaydeder (İbn Sa'd, I, 47; Taberî, II, 273).

Kur'an, kitâbeti zorunlu kılan ve kullanma sahasını genişleten âmilleri beraberinde getirmiş, Hz. Peygamber de bilginin yazı ile tesbit ve muhafazasını emrederek vahyin yazıya geçirilmesi başta olmak üzere ahidnâmeler, hükümdarlara gönderilecek mektuplar ve çeşitli yazışmalar için kâtipler görevlendirmiştir. Kaynaklardaki farklı bilgilere göre bu kâtiplerin sayısı yirmi üç-kırk iki arasında değişmektedir (Abdülhay el-Kettânî, I, 200-201). İhtiyaca göre kâtiplerin yabancı dil bilmeleri gerekiyordu; Resûl-i Ekrem, Zeyd b. Sâbit'ten Süryânîce ve İbrânîce öğrenmesini istemişti (İbn Sa'd, II, 274). Medine anayasası (Medine vesikası), kâtiplerin elinden çıkarak günümüze ulaşan ilk İslâmî dönem belgelerindendir. Zeyd b. Sâbit hükümdarlara yazılan mektuplarla, Hz. Ali antlaşmalarla, Mugîre b. Şu'be ortaya çıkan ihtiyaçlarla, Hâlid b. Saîd b. Âs Hz. Peygamber'e arzedilen hususlarla, Abdullah b. Erkam akid ve borçlarla, Muaykīb b. Ebû Fâtıma ganimetlerle ve Huzeyfe b. Yemân zekât işleriyle ilgilenen kâtiplerden bazılarıydı (Mes'ûdî, s. 282-283). Resûl-i Ekrem'in kâtiplerden birinin yokluğunda yerine görevlendirdiği Hanzale b. Rebî' "kâtib" lakabıyla tanınmıştı.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde her halifenin özel bir kâtibi bulunduğu gibi çeşitli görevler için de ayrı kâtipleri vardı. Hz. Ebû Bekir'in, yaptığı istişarelerden sonra özel kâtibi Osman b. Affân'a yerine Hz. Ömer'i bıraktığını açıklayan bir ahidnâme yazdırdığı bilinmektedir. Hz. Ebû Bekir, Resûlullah'ın sır kâtibi Huzeyfe b. Yemân ile Osman b. Huneyf'i haraç kâtibi olarak Sevâd'a göndermiş, onlar da Sâsânî kâtiplerinin uygulamalarından yararlanarak bu bölgeden alınacak vergiyi hesaplamışlardı (Taberî, II, 151-152; Cehşiyârî, s. 5). Hz. Ömer, divan teşkilâtının oluşturulması sırasında Araplar'ın nesebini çok iyi bilen Akīl b. Ebû Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'i, Medine'de yaşayan müslümanları kabile esasına göre divan defterlerine kaydetmekle görevlendirdi (İbn Sa'd, III, 224). Onun zamanında divanların kurulması resmî kitâbet alanını genişletti ve kâtiplerin görevleri arasına divan hesaplarının tutulması, askerlerin isim ve maaşlarının yazılması da girdi. Hz. Osman, Mervân b. Hakem'i kâtip tayin etmesi yüzünden eleştirilmiştir. Hz. Ömer ve Osman zamanlarında Medine dışındaki şehirlerde kurulan divanlara da kâtipler gönderilmişti (Halîfe b. Hayyât, s. 112; Cehşiyârî, s. 16, 21). Hz. Ali döneminden itibaren mahkemelerde kâtip görevlendirilmesi zorunlu tutuldu.

Divan kâtipliği, ilk defa Emevî Halifesi Muâviye zamanında Dîvânü'r-resâil adı altında müesseseleştirildi. Edebiyat kabiliyeti bulunan ve devlet mekanizması içerisindeki makamların hiyerarşik düzenini bilen kâtiplerin istihdamı zaman içerisinde eyalet valilikleri tarafından da benimsendi ve kâtiplik önemli bir meslek haline geldi. Divanların Arapça'ya çevrilmesi tedvînin Arap dilinde yapılmasını yaygınlaştırdı ve kâtipliğin önemini destekleyen diğer bir unsur oldu. Emevîler zamanında kâtipler mektup, haraç, ordu, emniyet ve mahkeme kâtipleri olmak üzere en az beş sınıftan teşekkül ediyordu; bunların en nüfuzlusu mektupları kaleme alanlardı. Divanlarda görev yapan kâtiplerin büyük çoğunluğu o bölgelerin yerlileri arasından seçiliyordu. Ellerine devletin sırları teslim edilen bu görevlilerin aslında yalnız güvenilir kişiler arasından seçilmesi gerekirken (Buhârî, "Aḥkâm", 17) Emevîler kabilecilik gayretiyle daima akrabalarını seçmişlerdir. İdarî hayatına Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin yanında kâtip olarak başlayan Basra Valisi Ziyâd b. Ebîh'in başlattığı Kur'an'ın harekelenmesi ve noktalanması işi, Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf zamanında Nasr b. Âsım'ın öncülüğünde kâtiplerden oluşturulan bir heyet tarafından tamamlandı. Endülüs Emevîleri'nde hâciblik makamından sonra gelen kâtiplik müessesesi resmî evrakı yazan kâtibü'r-resâil ile beytülmâlin harcamalarını kaydeden kâtibü'z-zimâm adları altında ikiye ayrılırdı. Kâtibü'l-cehbeze de denilen ve çeşitli birimlerinde çok sayıda kâtibe görev verilen kâtibü'z-zimâmın başkanının müslüman olması şarttı ve rütbesi vezirden daha yüksekti (Makkarî, I, 217). Devlet başkanının dönemin ileri gelen ediplerinden seçilen özel kâtibine "el-kâtibü'l-hâs" unvanı veriliyordu. Dîvân-ı İnşâ kâtipliğinin yanında tuğrakeşlik benzeri olan kuruma ise alâmet kâtipliği deniliyordu (İbn Haldûn, s. 579). VI. (XII.) yüzyılda Ebû Abdullah Muhammed el-Gāfikī Endülüs'ün en ünlü kâtibi idi ve ülkede "el-kâtib" lakabıyla tanınan ondan başka bir kimse yoktu (Kettânî, I, 22). Doğuda kâtiplik için erkek olmak şartı aranırken Endülüs'te kadınların da görevlendirildiği görülür (İbn Beşküvâl, III, 992-994; İbnü'l-Ebbâr, I, 264; IV, 247, 252).

Emevîler'in oluşturduğu idarî sistemi takip eden Abbâsîler, idarî müesseselerin gelişimine paralel olarak mevcut divanlara yenilerini eklediler. Nitelikli elemanlarla oluşturulan ve onlara çeşitli imkânlar getiren bu divanların her birinde yazışma usulleri farklılaştı ve kâtipler yaptıkları işlere göre haraç, resâil, kadı, ordu, şurta ve maûnet kâtipleri şeklinde sınıflandırıldı (İbrâhim b. Muhammed el-Beyhakī, s. 470-471; İbn Abdürabbih, IV, 258-259; daha ayrıntılı bir sınıflandırma için bk. Kudâme b. Ca'fer, *ed-Devâvîn*, neşredenin girişi, s. 9-19). Abbâsîler döneminde (750-1258) âdeta kapalı bir sınıf teşkil eden kâtipler, devlet bürokrasisini kendi inhisarları altında tutmayı başararak amelî bilgi ve yetenekleriyle ordu, hâcibler ve ulemâ karşısında üstün bir konuma yükseldiler. Başlangıçta doğrudan halifeye bağlı olan kâtipler vezirlik müessesesinin ortaya çıkmasıyla birlikte bu makama bağlandılar, bundan dolayı bazı dönemlerde vezirler-

le birlikte tutuklanmışlardır ve mallarına da el konulmuştur (İbn Miskeveyh, I, 62, 239). Abbâsîler döneminde iktidarda etkin olan halife eşlerinin yanı sıra eyalet valileri ve emîrü'l-ümerâ unvanını taşıyanlar da kâtipler istihdam ediyorlardı. Emevî kâtipleri çok basit ve resmî bir üslûp kullanırken Abbâsîler'le birlikte genel eğitim ve edebî zevkteki değişime paralel olarak nesre secinin girmesi yaygınlaştı.

Ortaçağ'daki bütün müslüman ve Türk devletlerinde Dîvân-ı İnşâ'da zamanın en kudretli kâtiplerinin (münşî) görevlendirilmesi bir gelenek halini almıştı. Çok geniş edebî kültüre, Arap ve Fars edebiyatlarıyla İslâm ilimlerinde geniş bilgiye sahip olan bu kâtiplerin önemli bir kısmı Arap ve Fars edebiyatlarının en büyük nesir üstatları arasından seçiliyordu. Başka hükümdarlara yazılan mektupların, fetihnâmelerin, önemli görevler üstlenen devlet adamlarına verilen menşurların, ağır ve süslü bir üslûpla yazılması, özellikle kâtiplik müessesesiyle ilgili bütün geleneklerin oluşmasının tamamlandığı XII. yüzyıldan itibaren bu devletlerde umumi bir gelenek olmuştu.

Fâtımîler'de resmî yazışmalar, Dîvân-ı İnşâ başkanının gözetiminde olan ve rütbe bakımından vezirlerden sonra gelen kâtipler tarafından yürütülürdü. Vezirler tek başlarına devlet işlerini yürütemez hale gelince bürokratik işlerde kendilerine yardımcı olarak kâtipler görevlendirmeye başladılar. Böylece idarî işlerde tecrübe kazanan ve görevlerinde başarılı olan kâtipler vezirlik makamına yükselmişler ve vezir tayin edilmediği zaman onun görevini üstlenmişlerdi. Vakıflara ait işlerle ilgilenen Dîvânü'l-ahbâs'ta sadece müslüman kâtipler görevlendirilir (Kalkaşendî, III, 565-567) ve devlet başkanının mektuplarını yazan kâtibe "sâhibü'l-kalemi'd-dakīk" adı verilirdi (*a.g.e.*, VI, 200).

Türk devletlerinde genellikle dış politikayla ilgili alınan kararları yazan ve yürüten kâtiplerin görevleri bitikçilerle (yazıcı) mühürdar olan damgacılar (tamgacı) tarafından yerine getiriliyordu. Muhtemelen Uygur kâtipleri tarafından Moğol diline sokulmuş olan bitikçi tabiri, Moğol ve Türk devletlerinde idarî ve malî alanda görevlendirilen bütün memurları kapsayan bir anlam kazanmıştır. Oğuzlar elçi ve habercilere kâtip anlamında da kullanılan "yazığçı" unvanını veriyorlar ve Oğuzlar'dan önce Türkçe yazan kâtiplere "ılımga" deniliyordu (*Dîvânü lugāti't-Türk Tercümesi*, I, 143; III, 55). Bitikçi ve ılımga unvanlı kâtiplerin görevlendirildiği Karahanlılar'da küçük yaşlarda devlet teşkilâtına yerleştirilerek yetiştirilen kişilerden yazısı güzel, anlayışı ve zekâsı keskin olanlar bitikçi olarak istihdam edilirler, hâkanların yazışmalarını Türkçe yazan kâtipler ise ılımga unvanını alırlardı. Yûsuf Hâs Hâcib ılımga terimini sır kâtibine karşılık olarak kullanır ve resmî yazışmaları kaleme alan kâtiplere "bitigci ılımga" adını verir (*Kutadgu Bilig*, s. 293, 300).

Sâsânîler ile Fars ve Hint kültür muhitindeki bazı İslâm devletlerinde kâtip ve münşî karşılığı "debîr" terimi kullanılmıştır. Gazneli ve Selçuklular'da debîrlerin en iyileri sarayda görev alır, diğerleri ise eyaletlere gönderilirdi. Selçuklular'da yazışmalar Dîvânü'r-resâil ve'l-inşâ'da görevli kâtipler tarafından yapılırdı. Selçuklu vezirlerinin önemli bir bölümü Abbâsî vezirleri gibi divanların çeşitli basamaklarında görev alan kâtiplerden seçilmişti. Dönemin edebî ve fikrî hayatının temsilcileri arasından seçilen kâtipler, merkez ve eyalet divanlarının yanında vezirlere bağlı olarak da görevlendirilirdi.

I. Alâeddin Keykubad zamanında divanlarda sayıları yirmi dörde kadar ulaşan inşâ ve emvâl kâtipleri görev yapıyor ve başkanlarına melikü'l-küttâb adı veriliyordu (İbn Bîbî, I, 220). Divanda alınan kararlar, müslüman ve hıristiyan devletlerle ilişkiler ve tâbi devletlere ait topraklarda yaşayan çeşitli unsurların hükümetle alâkalarının tanzimi için Farsça dışındaki dilleri bilen kâtipler görevlendiriliyordu. Zaman içerisinde sayıları artarak bütçeye yük olan kâtiplerin sayıları azaltıldı (İbn Bîbî, II, 134-135; Aksarâyî, s. 121, 144-145). Dîvân-ı A'lâ'nın üyelerinden olan pervane ile Selçuklu prenslerinin emrine kâtipler verilir (Aksarâyî, s. 177), kadı huzurunda yapılan akidler kâtipler tarafından sicillere geçirilirdi.

Memlükler'de Dîvân-ı İnşâ'da görev yapan kâtiplere kâtibü'd-dest (kâtibü'd-derc) adı verilirdi. VIII. (XIV.) yüzyılda kâtibü's-sır unvanlı kâtip Dîvân-ı İnşâ'nın başkanı olmuştur. el-Memâlîkü's-sultâniyye denilen memlüklerin işleriyle ilgilenen Dîvânü'l-ceyş'te görev yapan kâtiplere kâtibü'l-memâlik tabir edilirdi. Daha sonra Dîvânü'l-ceyş'ten ayrılan Dîvânü'l-müfred'de görev alan kâtiplere kâtibü'l-müfred adı verilmiştir. Nâibü'l-kâfilin sır kâtibi ve askerî divan kâtipleri dışındaki bütün kâtipler hakkında hükümdarın görüşünü almadan tasarruf yetkisi vardı. Memlükler döneminde kadıların emrinde görev yapan kâtiplere kâtibü'l-kādî denirdi.

Moğollar'da imparatorun altın damgasını taşıyan kâtibe "uluğ bitikçi" (büyük kâtip) adı verilirdi ve göçebe bir devlet görünümünde olan Altın Orda Hanlığı'nda yazışmalar divan bitikçileri tarafından yapılırdı. Uluğ bitikçi veya bitikçi emîri denilen defterdarlar da kurultaya katılan memurlar arasında yer alırdı. İlhanlılar'da resmî evrak ve kanunlar reîsü'l-küttâb tarafından bitikçilere hazırlatılır ve divanlarda çeşitli lisanlara vâkıf nitelikli kâtipler görevlendirilirdi (Aksarâyî, s. 245). Arazi kayıtları için eyaletlere gönderilen bitikçilerin yanı sıra her eyalete divanı temsil eden kâtipler tayin edilmişti. Timurlular'da Türkler ve Türkleşmiş Moğollar'ın işlerine bakan divanın kâtiplerine "bahşı" veya "nüvîsendegân-i Türk" adı veriliyordu. Bitikçi ve ılımga unvanlı kâtiplerin görev yaptığı damgacının başkanlığındaki divanda ise iç ve dış yazışmalar yürütülürdü. İlhanlılar'dan sonra Irak ve İran'da hüküm süren Celâyirliler, Muzafferîler ve Serbedârîler devrinde de askerî bürokraside Türkçe ve Moğolca bilen kâtipler çalıştırıldı; kendilerini Farsça konuşan kâtiplerden ayırmak amacıyla bunlara bitikçi adı verilirdi. Askerî idaredeki en önemli kâtibe bitikçi-yi ahkâm-ı Moğolî (kâtib-i Moğolî-nüvis) denilirdi. Ülkenin hazinesinden sorumlu olan müstevfi'l-memâlik emrindeki kâtipler bitikçiyân arasında sayılmazdı. Dârü'l-inşânın başındaki münşi'l-memâlik emrinde ise münşîler ve muharrirler olmak üzere iki sınıf kâtip görev yapardı. Safevîler devrinde de resmî yazışmaların yürütüldüğü dairenin başındaki münşi'l-memâlik ve defterhânenin başındaki müstevfi'l-memâlik emrinde çeşitli unvanlarla anılan kâtipler bulunurdu.

İbn Haldûn'a göre kâtiplik düzgün bir medeniyet ve kültür seviyesine ulaşmamış, gelişmiş güzel sanatlara sahip olmamış, bedevîliğin hâkim olduğu devletler için söz konusu olmamıştır. Ona göre İslâm devletlerinde bu kuruma duyulan ihtiyacı pekiştiren husus durumu ve maksadı ifade etmede belâgata önem verilmesidir (*Mukaddime*, s. 246-247). Ortaçağ siyaset düşüncesi alanında yazılan eserlerde memleketlerin kılıçla alınıp kalemle yönetildiği sık sık vurgulanır (Yûsuf Has

Hâcib, s. 200; İbnü'l-İmâd, IV, 327). Bundan dolayı İslâm devletlerinde kâtiplik bir sanat ve meslek, kitâbet ise bir fen sayılmıştır (Hasan b. Abdülmün'im el-Hûî, s. 1; Kalkaşendî, I, 34). Divanlarda görevlendirilebilmeleri için kendilerinde hukuken adalet ve yeterlilik aranan kâtiplerin yüksek tabakaya mensup, nüfuz sahibi, yazışmalarda kullanılan ifade ve imalarla nelerin kastedildiğini kavrayacak, saray protokolünü bilen, devlet başkanıyla bir arada bulunmanın gerektirdiği vasıflara sahip, toplantılarda ilmî ve fikrî tartışmalara katılacak kadar bilgili ve güzel konuşanlar arasından seçilmesine dikkat ediliyordu (İbnü'l-Esîr, XII, 159, 171; İbn Haldûn, s. 247). Abbâsî Halifesi Me'mûn Horasan'dan Irak'a geldiği zaman divanlardaki kâtiplerin büyük bir kısmını beraberinde getirdiği Horasanlılar'la değiştirmişti. Kitâbet işinde bilgisi olmayan yeni görevliler işleri aksatınca bunların yanına işsiz kalan kâtipler verilerek aksaklık giderilmişti. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin *Aḫlâḳu'l-vezîreyn* adlı eserinde, vezirliğe atlama taşı olan kitâbet müessesesinde görevli kâtipleri nitelikleri ve ortaya çıkardıkları metin bakımından yedi kısma ayırarak, onlardan bir kısmının bürokrasi içerisinde yazı yazmaktan başka özellikleri olmadığını ortaya koymaktadır (s. 93-94).

Fethedilen Suriye, Mısır ve Irak'ta görev alan kâtiplerin önemli bir kısmı gayri müslim ve yerli unsurlardan oluşuyordu. Bürokraside gayri müslim istihdamının yaygınlaşmasından rahatsız olan Hz. Ömer valilerinden gayri müslim kâtip edinmemelerini istemişse de (İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 165-166) bu isteğin genel kabul görmediği, gerek zamanında ve gerekse ondan sonraki dönemlerde gayri müslim kâtipler istihdam edilmesinden anlaşılmaktadır (Öztürk, s. 397-407). X. yüzyılda Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'nin Şam divanında görevli kâtiplerden müslüman olanına hiç rastlamadığını kaydetmesi (Makdisî, s. 183), kurumun çoğu hıristiyan olmak üzere gayri müslim unsurlar tarafından devam ettirildiğinin işaretidir. Uygulamalarından ve kimliklerinden rahatsızlık duyulan kâtiplerden şikâyetler olduğu gibi (İbnü'l-Esîr, VII, 495) onların çeşitli şekillerde cezalandırıldıkları da oluyordu. Gayri müslim kâtiplerden Müslümanlığı kabul ederek vazifelerine devam edenler bulunuyordu. Nitekim 484'te (1091), zimmîlerin gayri müslim olduklarını gösteren alâmet takmaları emredilince Bağdat'ta zimmî kâtiplerden bazıları müslüman olmuştu (*a.g.e.*, X, 186-187). Doğu'da Anadolu Selçukluları ile çağdaş olan müslüman-Türk devletlerinde işlerinin uzmanı ve düzenli orduda yer almayan yerliler kâtip olarak görevlendirilirdi.

Abbâsîler döneminde divanlarda çalışan kâtipler makamları ve yaptıkları işlere göre 10-150 dinar ile 10-40 dirhem arasında değişen miktarlarda aylık maaş alıyorlardı. Fâtımîler zamanında Dîvân-ı İnşâ başkanına 120-150 dinar, emrindeki kâtiplere ise 30-70 dinar ödeniyordu. III. (IX.) yüzyılda mektuplara müstakil olarak cevap verebilecek yetenekte olan kâtiplere ortalama 40 dinar aylık verilmekteydi. Memlükler zamanında sağlık problemleri sebebiyle görevini yapamayan Muhammed b. Ubeydullah adlı kâtibin maaşıyla emekli edilmesi (İzzeddin İbn Şeddâd, s. 71) ve Anadolu Selçukluları zamanında maaşlarını almakta zorluk çeken kâtiplerin işlerini yavaşlatmaları (Aksarâyî, s. 145) gibi haberler istisnaî olmalıdır. Kâtiplerin takip ettikleri evrak karşılığında para aldıkları (İbn Miskeveyh, V, 344) veya gayri meşrû yollardan gelir elde ettiklerine dair haberler de vardır (Yâkūt, XVI, 73). İşlerini iyi yürütmeyen ve evraklarda sahtecilik yapan kâtiplerin mahkeme sonunda hapsedildikleri veya meşrû yollardan elde etmediklerine hükmedilen mallarına el konulduğu da kaydedilir (Taberî, IX, 125). Kâtiplerin yazısını taklit etmekte mâhir olanların faaliyetlerini önleyebilmek için elleri mühürleniyordu (İbnü'l-Esîr, IX, 17).

Abbâsîler'in ilk dönemlerinde ehl-i seyf ile kâtipler arasında belirgin bir sosyal farklılık yoktu. Zaman içerisinde sosyal ve ekonomik sebeplere dayalı olarak her iki kesim arasındaki mesafe arttı ve kâtipler ehl-i seyf ile hâkim aile çevresinin yanında şehirli bir grup meydana getirdiler. Reâyânın üzerinde sayılan ve Ortaçağ'da kurulan bütün müslüman-Türk devletlerinde görülen bu kesimin oluşmasında, aralarında kadınların da bulunduğu (Yâkūt, XVI, 169-174; Makkarî, IV, 283) bürokraside görev almayan kitâbet ehlinin (müellifler) önemli rolü vardır. Çeşitli ekollere bağlı olarak (Yâkūt, XVI, 59, 73, 215; İbnü'l-Esîr, XII, 405) ürün veren kâtiplerin yazıları üslûp ve şekil bakımından farklılıklar gösterirdi (İbnü'l-Esîr, X, 377-378).

Bürokraside görevli her kesim gibi -askerî divandakiler ayrı olmak üzere- kâtiplerin özel kıyafetleri vardı (Câhiz, III, 114; Hatîb, XIII, 254). Kâtipler her zaman ulemâ ve fukahadan farklı konumda tutulmuş ve onların giydiği taylasanı giymelerine izin verilmemiştir. Halifeler de ulemâdan birini vezir seçmemişlerdi; çünkü bu, ülkede aynı işi yapabilecek yetenekte bir kâtip olmadığı anlamına gelirdi. Kâtipler "derraa" denilen elbise giyerlerdi. Memlükler döneminde ise kâtiplerin tek tip kıyafet giymeleri veya kıyafetlerinin üzerine bir alâmet koymaları gelenek olmuştu (İbn Tağriberdî, XV, 451; XVI, 340). Memlükler'de, Sâsânîler ve Bizans'ta mevcut olan birtakım hukukî semboller gibi kâtiplerin bulundukları makama göre sembolleri vardı ve bir üst makama tayini yapılınca eski armasına yeni görevinin işareti eklenirdi. Halifenin onayından sonra yazdıkları metni mühürleyen kâtiplerin resmî yazışmalarda kullandıkları kendilerine ait mühürleri vardı ve metnin başına veya sonuna kendilerine ait bir alâmet koyarlardı. Kâtip devlet başkanının yakınına oturarak ona sunulan dilekçelerin üzerine, devlet başkanının o konuda söylemiş olduğu sözleri en veciz ve anlaşılır bir tarzda not eder ve hazırladığı bir sûretini dilekçe sahibine verirdi (bk. TEVKİ').

Hükümdarlar nezdinde resmî devlet evrakını kaleme almak ve siyasî yazışmaları sürdürmek gibi görevleri dolayısıyla kâtiplerin edebî nesrin gelişmesine önemli katkıları olmuştur. Bürokratik işlemlerin kusursuz biçimde yerine getirilebilmesi iyi bir edebiyat bilgisi ve sanatkârane bir üslûp gerektiriyordu. Bürokrasi içerisinde erbâbü'l-kalem adı verilen ve devlet için erbâbü's-seyf kadar muteber olan kâtiplerin kitâbet müessesesinin gelişimine paralel biçimde belli bir standart yakalayabilmeleri için resmî yazışma, muhasebe ve defter tutma usullerini öğreten eserler kaleme alınmıştır. Arap edebiyatının inşâ türüne dahil olan bu eserler, divan kâtipleri için resmî ve özel yazışmalarda örnek alınmak üzere derlenmiş metinlerden teşekkül eden münşeat mecmuaları ile divan kâtiplerinin görev yaparken üslûp ve konu açısından kendilerine yardımcı olmak için meydana getirilen metinler olmak üzere iki kısımda değerlendirilebilir. Adları farklı olsa da unvanlarında "kâtip, küttâb, kitâbe, inşâ, sınâa, teressül" gibi kelimeler bulunan eserlerin çoğu kâtipler ve görev alanlarıyla ilgilidir. Emevî Halifesi II. Mervân'ın kâtibi olan Abdülhamîd el-Kâtib'in *Risâle ile'l-küttâb* adlı eseriyle başlayan bu gelenek kitâbet sanatının geliştiği, kâtiplere ihti-

yacın fazlalaştığı ve istihdam alanlarının genişlediği dönemlerde artarak devam etmiştir. Abbâsî devlet teşkilâtına ait önemli kaynaklardan olan Cehşiyârî'nin *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*'ında kâtiplerin çalışmalarıyla ilgili pratik bilgiler vardır. Hafsî Sultanı Ebû Zekeriyyâ tarafından kâtiplikten azledilen İbnü'l-Ebbâr, sultanın affına mazhar olabilmek için İslâm dünyasının doğu ve batısında görev yapıp azledildikten sonra affedilen yetmiş beş kâtibin biyografisini anlatan *İʿtâbü'l-küttâb* adlı eserini kaleme almıştır. Devlet kademelerinde önemli görevlere gelecek kimselerin çeşitli yönlerden yetiştirilmesi için yazılan İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*'inde, kâtiplik müessesesinin oluşumunda Abbâsîler başta olmak üzere Ortaçağ boyunca kurulan devletlerde izleri görülen Sâsânî etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Emevîler'le başlayan ve Abbâsîler'le birlikte en üst seviyeye ulaşan bu türün öncülüğünü yapan kâtipler, kendilerinden önceki meslektaşları ve özellikle de etkilendikleri Sâsânîler zamanından farklılaşmış özgün bir gelenek oluşturdular ve kitâbeti üst emir tarafından imlâ ettirilen bir metin olmaktan çıkardılar (Hodgson, I, 444-445; İhsan Abbas, s. 132). Kalkaşendî'nin Memlük inşâ divanındaki resmî yazışma tekniklerini ayrıntılı biçimde anlattığı *Ṣubḥu'l-aʿşâ* adlı eseri, Suriye ve Mısır'ın bürokratik yapısı ve kâtiplerin çalışma tarzları hakkında bilgi vermesinin yanında kâtiplik müessesesinin ulaşmış olduğu seviyeyi göstermesi bakımından da önemlidir.

Farsça'nın Sâmânîler ve Gazneliler'in hâkimiyetleriyle birlikte devlet ve ilim dili olarak öne çıkması ve Selçuklular'la Hârizmşahlar zamanında resmî devlet dili olması kitâbet geleneğinin farklı bir veçhesini ortaya çıkarmıştır. Kâtiplerin edebî kudretlerini göstermek ve bunun taklit edilmesi amacıyla yazmış oldukları metinlerle önemli kâtiplerin kaleminden çıkan resmî ve hususi yazışmaların bir kısmı münşeat mecmualarında bir araya getirilmiştir. Gerçekleştirilen faaliyetler, Abdülhamîd el-Kâtib'le başlayan geleneğin Farsça'daki devamı niteliğindedir ve Pehlevî dilinin Arap edebiyatına uyarlanmasıdır (Hodgson, I, 450). Hârizmşahlı Alâeddin Tekiş zamanında kâtiplik yapan Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî'nin *et-Tevessül ile't-teressül*'ü ile Celâyirliler devrinde Muhammed b. Hindûşah tarafından kaleme alınan *Destûrü'l-kâtib fî taʿyîni'l-merâtib* adlı eserler bu türlü münşeatların en mükemmel örneklerindendir. Kitâbet alanındaki gelişmeler kâtiplere idarî mekanizmalara müdahale etme imkânı vermiş ve Abbâsîler'le birlikte hâkimiyete katılma alanı daha da genişlemiştir. Bu gelişmenin diğer bir sonucu da siyasî tarih yazımının saray ve divanlarda görevli memurların eline geçmesidir. Resmî arşivlerden yararlanma imkânları olan ve üst makamlara rapor veriyormuşçasına yazan tecrübeli kâtipler için devam eden tarihi derlemek kolay ve yeteneklerine uygun bir görevdi (Gibb, s. 120).

BİBLİYOGRAFYA :

Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi, I, 143; III, 55; *Lisânü'l-ʿArab*, "ktb" md.; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât* (nşr. Abdülkādir Atâ), Beyrut 1410/1990, I, 47; II, 274; III, 224; Halîfe b. Hayyât, *et-Târîḫ* (Zekkâr), s. 63, 82, 112, 133, 151; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 287; II, 36; III, 114; ayrıca bk. İndeks; Belâzürî, *Fütûḥ* (Fayda), s. 690-695; Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), II, 151-152, 273; VI, 179-186, 414-415; IX, 125; X, 28, 40, 71, 107; ayrıca bk. İndeks; İbrâhim b. Muhammed el-Beyhakī, *el-Meḥâsin ve'l-mesâvî*, Beyrut 1984, s. 470-471; İbn Abdürabbih, *el-ʿİḳdü'l-ferîd* (nşr. Abdülmecîd et-Terhînî), Beyrut 1987, IV, 239-331; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 5, 16, 19, 21, 38-40, 67, 73-79; Nehhâs, *Ṣınâʿatü'l-küttâb* (nşr. Bedr Ahmed Dayf), Beyrut 1990; Kudâme b. Ca'fer, *el-Ḫarâc* (Zebîdî), tür.yer.; a.mlf., *ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Ḫarâc ve ṣınâʿati'l-kitâbe* (nşr. Mustafa el-Hıyârî), Amman 1986, neşredenin girişi, s. 9-19; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 282-283; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 193, 198, 338; ayrıca bk. tür.yer.; Makdisî, *Aḥsenü't-teḳâsîm*, s. 183; Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtîḥu'l-ʿulûm* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1342/1923, s. 36-50; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Aḫlâḳu'l-vezîreyn* (nşr. Muhammed b. Tâvît et-Tancî), Dımaşk 1385/1965, s. 93-94; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 20, 43-44, 62, 93, 106-107, 149, 166, 239; II, 18, 29, 88, 170, 237, 240-241, 257-259, 266, 276; V, 344; Hatîb, *Târîḫu Baġdâd*, XIII, 254; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (trc. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1988, s. 184, 200-202, 205, 292-293, 300; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 199, 208, 222, 281; Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikī, *Şerḥu Edebi'l-kâtib*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî); Ebü'l-Kāsım İbnü's-Sayrafî, *el-Ḳānûn fî dîvâni'r-resâ'il* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1410/1990, s. 7-42; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Maḳāle* (nşr. Muhammed Kazvînî – Muhammed Muîn), Tahran 1334, s. 45-59; İbn Beşküvâl, *eṣ-Ṣıla*, II, 459, 701, 742; III, 992-994; Muhammed b. Abdülhâlik el-Meyhenî, *Destûr-i Debîrî* (nşr. Adnan Sadık Erzi), Ankara 1962; Es'ad b. Memmâtî, *Ḳavânînü'd-devâvîn* (nşr. Aziz Suryal Atıya), Kahire 1411/1991, s. 61-69, 297-306; Yâkūt, *Muʿcemü'l-üdebâ'*, II, 21; V, 167; VI, 82-87, 171-173; XV, 97-98, 139; XVI, 59, 73, 169-174, 215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 495; IX, 8-9, 17, 251-252, 472, 500-501; X, 186-187, 377-378; XI, 297, 461; XII, 159, 171, 405; Ziyâeddin İbnü'l-Esîr, *el-Miftâḥu'l-münşâ li-ḥadîḳati'l-inşâ* (nşr. Abdülvâhid Hasan eş-Şeyh), İskenderiye 1410/1900; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 109-112; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi'ṣ-Ṣıla* (nşr. Abdüsselîm el-Herrâs), Beyrut 1995, I, 264; IV, 247, 252; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, II, 134-135; ayrıca bk. tür.yer.; Hasan b. Abdülmün'im el-Hûî, *Ġunyetü'l-kâtib ve münyetü'ṭ-ṭâlib* (nşr. Adnan Sadık Erzi), Ankara 1963, s. 1-14; İzzeddin İbn Şeddâd, *Baypars Tarihi* (trc. M. Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul 1941, s. 71; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-aḫbâr*, s. 26, 69-70, 121, 144-145, 177, 183-184, 218, 245; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, VII, 1-61; IX, 1 vd.; Mûsâ b. Hasan el-Mevsılî, *el-Bürdü'l-müveşşâ fî ṣınâʿati'l-inşâ* (nşr. Afâf Seyyid Sabra), Beyrut 1410/1990, s. 74-307; Sübkī, *Muʿîdü'n-niʿam ve mübîdü'n-niḳam*, Beyrut 1407/1986, s. 30, 52; Şems-i Münşî, *Destûrü'l-kâtib* (nşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde), Moskva 1964, s. 57, 77-79, 419; ayrıca bk. İndeks; İbn Haldûn, *Muḳaddime*, Beyrut 1984, s. 238, 246-251, 579; Kalkaşendî, *Ṣubḥu'l-aʿşâ* (Şemseddin), I, 34, 84-85, 127, 173; III, 565-567; IV, 17-19; VI, 200; VIII, 183; XII, 445; XIV, 424; ayrıca bk. İndeks; Makrîzî, *el-Ḫıṭaṭ*, I, 98, 305, 327, 401; II, 42, 225-227, 497; ayrıca bk. İndeks; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Aḥkâmü ehli'ẕ-ẕimme* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Beyrut 1995, s. 165-166, 169; ayrıca bk. tür.yer.; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 451; XVI, 340; Makkarî, *Nefḥu'ṭ-ṭîb*, I, 217; IV, 283; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 327; ayrıca bk. tür.yer.; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, VIII, 313-314; D. Sourdel, *Le vizirat ʿabbâside de 749 à 936*, Damas 1959-60, I-II, bk. İndeks; C. L. Klausner, *The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration: 1055-1194*, Cambridge 1973, tür.yer.; Abdülazîz er-Rifâî, *Min ʿAbdülḥamîd el-Kâtib ile'l-küttâb ve'l-muvaẓẓafîn*, Tâif 1393/1973; M. G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*, Chicago 1974, I, 444-445, 450-452, 460, 465-468; II, 117, 121, 128, 155, 467; M. Mustafa el-A'zamî, *Küttâbü'n-nebî*, Riyad 1401/1981, tür.yer.; H. A. R. Gibb, *Studies on the Civilization of Islam* (ed. S. J. Shaw – W. R. Polk), Princeton 1982, s. 93, 120; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar*, Ankara 1988, tür.yer.; İhsan Abbas, *ʿAbdülḥamîd b. Yaḥyâ el-Kâtib*, Amman 1988, s. 21-188; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye* (Özel), bk. İndeks; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, Ankara 1997, s. 28-38; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul 1998, s. 397-407; M. A. M. Khan, "The Literary and Social Role of the Arab Amanuenses During the Middle Ages", *IC*, XXVI (1952), s. 180-203; Momin Mohiuddin, "The Development of Muslim Chancellery and Secretarial Art in Persia and Central Asia", *Bulletin of the Institute of Islamic Studies*, IV, Aligarh 1960, s. 46-69; S. Kortantamer, "Memlûklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *TİD*, II (1984), s. 27-45; Rıdvân es-Seyyid, "el-Kātib ve's-Sulṭân : Dirâsetün fî nüşûʾi kātibi'd-dîvân fi'd-devleti'l-İslâmiyye", *el-İctihâd*, I/4, Beyrut 1989, s. 13-51; M. Meouak, "Histoire de la kitâbe et des kuttâbs en al-Andulus umayyade", *Orientalia Suecana*, XLI-XLII, Uppsala 1992-93, s. 166-180; Nuray Yıldız, "Eskiçağ Kültür Tarihinde Kâtip", *TED*, sy. 16 (1998), s. 1-19; F. Krenkow, "Kātib", *İA*, VI, 431-432; R. Sellheim – D. Sourdel, "Kātib", *EI²* (İng.), IV, 754-757; B. Fragner, "Kātib (in Persia)", *a.e.*, IV, 757-758; Riazul Islam, "Kātib (in India)", *a.e.*, IV, 758-760.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI